

„ВІЙНА СВЯЩЕНИКІВ” У БРАУНШВЕЙЗІ: ПЕРЕДУМОВИ, ХІД, НАСЛІДКИ

Конфлікти між міським населенням і Римсько-Католицькою Церквою, а також у середовищі самого духовенства в пізньому Середньовіччі не були для Брауншвейга винятковим явищем. Найбільш масштабним серед них стала т.зв. „війна священиків” (Pfaffenkrieg). Цей термін вперше вжив брауншвейзький хроніст кінця XV ст. Герман Боте [1, S. 320]. „Війна священиків” проходила в 1413–1420 роках. Вона розглядається деякими авторами як найвищий пункт боротьби між городянами і кліром середньовічного Брауншвейга [2, S. 59]. Її вивчення дозволить поглибити наші уявлення як про відносини між бюргерством і духовенством у пізньому Середньовіччі, так і про передумови Реформації.

Коротку характеристику „війни священиків” дав Г. Дюрре у своїй праці з історії середньовічного Брауншвейга. Проте дослідник висвітлював події, утримуючись від узагальнюючих висновків – він лише визначив позиції духовенства як „егоїстичні” [3, S. 197]. Такий підхід був характерний для істориків-позитивістів, які зосереджувалися в першу чергу на виявленні фактів, а не на їх оцінках. Сучасні дослідники звернулися до окремих аспектів конфлікту для більш глибокого їх аналізу. Зокрема, М. Кінтцінгер розглянув події „війни священиків”, пов’язані з розвитком освіти у середньовічному Брауншвейзі [4]. К. Ран характеризувала цей конфлікт на тлі діяльності церковних братств міста, приділивши основну увагу відносинам у середовищі міського духовенства [5]. Узагальнююче дослідження „війни священиків” у Брауншвейзі належить Б.–У. Хергемеллеру, який порівняв її з виступами в інших німецьких містах проти влади Церкви [2; 6].

Однак ряд питань ще потребують подальшого вивчення. Насамперед, необхідно докладно проаналізувати передумови конфлікту. При розгляді ходу „війни священиків” є потреба дати періодизацію подій, щоб з’ясувати ключові пункти змін у її сутності та методах ведення. Нарешті, має бути уточнена роль

конфлікту у розвитку Брауншвейга. Пошук відповідей на ці запитання є головним завданням цієї статті. Вони вирішуються на основі таких джерел, як міські хроніки, акти Ради Брауншвейга, а також привілеї папського престолу – вищої інстанції, до якої зверталися учасники „війни священиків”.

Серед безпосередніх причин конфлікту дослідники вказують дві основні: боротьба за право призначення священика до парафіяльної церкви св. Ульріха і суперечка щодо створення двох міських шкіл [2, S. 51]. Раніше (з 1349 р.) священик до церкви св. Ульріха призначався місцевим штифтом (різновид монастиря для молодших дітей дворянських родин) св. Власія. Проте в 1413 р., після смерті попереднього, призначеного штифтом священика, який викликав незадоволення парафіян фінансовими зловживаннями, своїх кандидатів на заміщення вакантної посади висунули як штифт, так і міська Рада. Цими кандидатами були відповідно Йоганн фон Мунштеде і Хінрік Херборді. Імовірно, саме це протистояння претендентів на зайняття вакансії зумовило назву „війна священиків” – їх суперечка була для хроніста найпомітнішим аспектом конфлікту.

Інша його причина була пов’язана з потребами Брауншвейга як центра ремесла і торгівлі в розвитку освіти. Для цього необхідно було заснувати нові школи, де могло б навчатися більше учнів. Але керівники трьох монастирських шкіл – єдиних на той час у місті – ще в 1370 р. спеціальним рішенням заборонили організовувати нові навчальні заклади, не бажаючи конкуренції в сфері освіти [7, S. 8]. Рада ж прагнула створити нові школи при двох парафіяльних церквах – св. Мартіна і св. Катерини. Ймовірно, вони були обрані через те, що не підлягали патронату штифтів. За герцогським привілеєм від 1204 р. священик церкви св. Мартіна мав обиратися общиною Альтштадта, а не призначатися каноніками штифту св. Власія [5, S. 32]. А церква св. Катерини від заснування у 1224 р. знаходилася під управлінням общини іншого міського району – Хагена [8, S. 1].

Проте передумови „війни священиків” були значно глибшими. Вони коренилися в боротьбі Церкви і міської Ради за вплив. На думку автора, в цій

боротьбі простежуються дві складові частини:

1) конфлікт міста (в тому числі – міського духовенства) з вищою ієрархією Церкви на території Брауншвейг-Вольфенбюттельського герцогства;

2) конфлікт Ради з духовенством Брауншвейга.

У Середні віки церкви Брауншвейга входили до складу двох діоцезів – Хальберштадтського (територія на схід від ріки Окер) і Хільдесхаймського (територія на захід від Окера). Все місто поділялося на п'ять районів (які спочатку були окремими селищами): Альтштадт, Нойштадт, Сак, Альтенвік і Хаген. Єдине для всіх районів законодавство склалося у 1269 р., коли була утворена міська – т.зв. „Загальна” – Рада. Церкви перших трьох районів підлягали хільдесхаймському єпископу, а двох останніх – знаходилися в юрисдикції єпископа Хальберштадта [9, S. 5].

Однак фактично влада єпископів була майже повністю ліквідована кількома привілеями папи римського. Перший із них був отриманий ще в 1256 р. внаслідок звернення герцога Альбрехта до папи Олександра IV. Згідно з ним монастирські та парафіяльні церкви Брауншвейга виводилися з-під юрисдикції єпископів [10, S. 13]. Можливо, згода єпископів пояснюється тим, що міське духовенство сплатило їм певну компенсацію [3, S. 370]. На цьому етапі Рада і міське духовенство мали спільні інтереси, прагнучи обмежити зовнішнє (єпископське) втручання у внутрішнє життя міста.

Наприкінці XIV ст. внаслідок комунального руху 1374–1386 рр. відбулися зміни у складі брауншвейзької Ради: якщо раніше вона складалася з патриціату, то тепер до числа магістратів були обрані і бюргери. Саме новій Раді вдалося досягти ще однієї важливої поступки в 1390 р., коли першою інстанцією духовного суду для мирян був визнаний міський церковний суддя – офіціал. До того бюргери, яких викликали до духовного суду, мали виїздити за межі Брауншвейга, часто стаючи жертвами розбою і вбивств. Однак внаслідок апеляції єпископів Рада мусила спорядити спеціальну делегацію до Рима за підтвердженням привілею. Лише в 1396 р. перший брауншвейзький офіціал був затверджений на цій посаді [11, S. 171].

Демократизація Ради помітно погіршила становище парафіяльних священиків міських церков. Раніше, користуючись зв'язками з магістратами, священики практично безконтрольно зосереджували у своїх руках надходження від церковних служб і пожертвування бюргерів. Тепер ці кошти опинилися під контролем Ради. Парафіяльні священики також були позбавлені права одноосібно приймати і звільняти церковних служок [12, S. 7].

Такі обмеження прав викликали гостре невдоволення вищого духовенства. Воно зросло через наступ Ради на фінансові інтереси Церкви. 29 вересня 1407 р. брауншвейзькі магістрати ухвалили рішення про заборону клірикам брати участь в укладенні заповітів бюргерів. Цей обов'язок мали виконувати самі городяни, в чому їм могли допомагати тільки діти заповідача та члени Ради. Цим же рішенням духовним особам заборонялося виступати в якості спадкоємців – навіть якщо вони були родичами померлого [8, S. 126].

Однак ця постанова не вирішувала всіх суперечливих ситуацій, які могли виникнути у стосунках між бюргерством і кліром. Якщо окремі клірики тепер не могли бути спадкоємцями покійних городян, то церковні організації цього права не втратили. І вже у 1410 р. міська Рада вступила в зіткнення із штифтом св. Власія через заповіт Дірка Дерінга. Дерінг – представник відомого брауншвейзького роду, члени якого неодноразово обиралися до Ради – відказав прибутки від своїх земельних наділів на спорудження олтаря у штифті св. Власія з тим, щоб надалі ця пожертва знаходилася під ленним управлінням Ради. Між Радою і капітулом штифту негайно розпочалися суперечки: кожна сторона прагнула до того, щоб пожертва перейшла до її повного розпорядження [6, S. 23].

Щоб на майбутнє уникнути подібних ситуацій, Загальна Рада 5 травня 1413 р. прийняла рішення про контроль доходів Церкви за заповітами бюргерів, яким ліквідувалося церковне „право мертвої руки”. В ньому зазначалося: „Той, хто хоче встановити заупокійну службу або зробити пожертвування на користь Церкви, повинний робити це з відома і дозволу міської Ради. Якщо в заповіті зроблені інші вказівки, він не має законної сили; якщо хтось протидіє цьому за

життя, [його] майно передається до розпорядження Ради” [8, S. 140]. Через незадоволення духовенства рішенням Ради для врегулювання конфлікту були викликані службовці папської курії. Із цього виклику і розпочинаються безпосередні події „війни священників”.

Основними ворожими угрупованнями в конфлікті виступили, з одного боку, міська Рада за підтримки цехів і позацехових ремісників, з іншого боку – вище духовенство [6, S. 461]. Водночас ряд вікаріїв із штифтів св. Власія і св. Кіріака виступили на боці міста, зокрема – взявши участь у „погоджувальній комісії”, що готувала від імені Ради проект пропозицій для розгляду вищими інстанціями (папським престолом та герцогською династією).

Такі розходження позицій духовенства можна пояснити, звертаючись до більш ранніх подій. Вже в 1406–1407 рр. вікарії штифтів св. Власія (серед яких був і Хінрік Херборді – майбутній кандидат Ради на посаду священника церкви св. Ульріха) і св. Кіріака створили об’єднання з метою обстоювати виконання канонічних церковних постанов і чинити опір їх порушенням [6, S. 38]. В обох угодах не зазначалося, які саме порушення маються на увазі. Проте можна припустити, що справа стосувалася, перш за все, сваволі каноніків штифтів у фінансових питаннях. Зокрема, у лютому 1407 р. капітул штифту св. Власія ухвалив, що каноніки неодмінно беруть участь в укладенні заповітів вікаріїв і визнаються виконавцями останньої волі померлого – інакше заповіт вважався недійсним. На тому ж засіданні було прийнято рішення про те, що новопризначені каноніки після зайняття посади мають сплачувати певні суми на користь штифту [13, S. 3–4]. Звернення вікаріїв до вищих інстанцій (єпископів та докторів теології) щодо врегулювання спірних питань спостерігалися і надалі – так, в 1409 р. предметом суперечок стали вже згадані платежі до скарбниці штифту новими каноніками, а також ув’язнення вікаріїв за порушення дисципліни і штрафи за їх відсутність у хорі під час богослужіння. Однак спеціальна комісія відхилила більшість вимог вікаріїв – зокрема, залишила в силі постанову про сплату сум новопризначеними каноніками [6, S. 40]. Отже, конфлікт між Радою та ієрархами Церкви

ускладнився через суперечності в середовищі самого брауншвейзького духовенства.

Неможливість вирішення наявних проблем обумовила пошук ворогуючими сторонами „третейського судді”. Першою спробою врегулювати конфлікт стало звернення до Риму. Проте папські делегати, які відвідали Брауншвейг у травні 1413 р., утрималися від конкретних рішень [14, S. 19–22]. Після цього представники штифту св. Власія звернулися до хільдесхаймського єпископа, і той погодився видати грамоту про відлучення їхніх противників від Церкви. Район Сака, де розташовувалася церква св. Ульріха, територіально входив до його єпископства, проте слід нагадати, що місто ще у 1256 р. постановою папи було звільнено з-під юрисдикції єпископа. Втручання єпископа, на яке він фактично не мав права, додатково ускладнило проблему. Спираючись на нього, штифт закрит церкву св. Ульріха, заборонивши общині Сака її використання. Представники штифту забрали ключі від церкви, а також вилучили звідти культовий посуд.

Це рішення викликало протест Ради і парафіян. 14 червня 1413 р. прибічники Херборді силоміць відчинили церкву св. Ульріха для відправи богослужіння. Серед учасників цього вторгнення були бургомістри Сака і Альтштадта та декілька інших магістратів, а також капелан Ради Лодовік Брунов. Саме Брунов того ж дня доставив до церкви необхідний для богослужіння посуд, зібраний в інших церквах міста, і виголосив перед парафіянами, що всі анафеми й інші попередні заходи каноніків штифтів є недійсними [14, S. 41]. Щоправда, пізніше, прагнучи виправдати свої насильницькі дії в очах герцогської влади, Рада заявила, що „великі двері церкви відчинилися самі собою, після того, як їх лише торкнулися рукою” [14, S. 58].

Конфлікт знайшов продовження у процесіях, які відбулися у Брауншвейзі в червні 1413 р. на честь святих – покровителів міста. Традиційно в них брали участь як городяни, так і клір; маршрут процесій включав і парафіяльні церкви, і монастирі та штифти. Проте на цей раз Рада напередодні проведення процесій

висловила категоричний протест проти запрошення на ці заходи каноніків штифтів – при тому, що участь решти духовенства у відправі урочистої меси не заперечувалася [14, S. 29]. До того ж процесії городян 23 червня були організовані так, що обминули штифти св. Власія і св. Кіріака, обмежившись відвіданням парафіяльних церков св. Катерини і св. Мартіна – тих самих, при яких Рада прагнула організувати нові школи [6, S. 54]. У відповідь каноніки наступного дня організували „законні” святкові процесії, проте участь у них узяло тільки підлегле їм нижче духовенство. Як бюргери, так і їхні діти, які навчалися в монастирських школах, проігнорували цей захід штифтів [14, S. 44].

Тепер в якості арбітра мав виступити брауншвейг-вольфенбюттельський герцог Бернд. 15 листопада 1413 р. відбулася його зустріч з представниками ворогуючих партій [6, S. 59]. Каноніки подали герцогу 25 пунктів звинувачень проти муніципалітету, де описувався хід подій і наголошувалося, що Рада підбурює вікаріїв до непокори ієрархам Церкви. До цього додалися скарги щодо заборони штифтам користуватися громадськими луками і водоймами, а також згадана вище проблема із заповітом Дірка Дерінга і скасуванням Радою „права мертвої руки”. Отже, представники штифтів намагалися використати актуальний конфлікт для врегулювання попередніх тривалих суперечок, бажаючи відновити втрачені права і запобігти їх подальшому обмеженню. Водночас Рада представила герцогу власний виклад подій із 17 статей з докорінно протилежними оцінками, а також скарги на ряд каноніків.

Брауншвейзька герцогська династія виступила в конфлікті на боці Церкви, звинувативши Раду в насильницьких діях. Таку позицію можна пояснити фінансовою допомогою, яку світська влада неодноразово отримувала від Церкви. Так, в 1406 р. штифт св. Власія надав кошти, щоб викупити герцога Генріха II з полону [2, S. 56]. У 1414 р. право патронату штифту св. Власія над церквою св. Ульріха було підтверджено [6, S. 65].

Неможливість вирішити конфлікт власними силами зумовила потребу звернення до папського Рима. Другий етап конфлікту був пов'язаний з

церковним Собором 1415–1418 рр., що відбувався в Констанці. Обидві ворогуючі партії направили до папи своїх представників. Можна стверджувати, що основною рушійною силою рішень папської курії була матеріальна зацікавленість. Так, представник штифтів Йоганн ван Емберн, який перебував у Констанці три роки – весь період засідань Собору, – витратив протягом цього часу 3024 гульдени, значна частина яких пішла на „подарунки” церковним службовцям [6, S. 67]. Так само діяли і представники Ради. Загальні витрати міста на ведення процесу в усіх інстанціях за час конфлікту склали 10330 гульденів [15, S. 168].

У лютому 1415 р. папа Іоанн XXIII, присутній на Соборі, надав Раді Брауншвейга привілей щодо заснування шкіл при церквах св. Мартіна і св. Катерини [16]. Але цей привілей був скасований уже за півроку – коли Іоанн XXIII був позбавлений папського титулу – тим же Собором, який підтвердив монополію трьох монастирів у шкільній системі Брауншвейга „на вічні часи” [17].

Проте деяких успіхів у Констанці місто все ж досягло. В 1415 р. Брауншвейгу була надана нова поступка стосовно судової автономії: тепер на підставі привілею імператора Сигізмунда бюргери Брауншвейга не могли притягатися до суду поза містом (за винятком імперських судів) [18, S. 6].

Після цього місто продовжило боротьбу за інші намічені цілі. Для скасування рішення Собору щодо заснування двох „міських” шкіл треба було відправляти нові місії до папського двору і витратити значні суми на „подарунки” [19, S. 69]. З цією метою делегатові Ради Тідеріку Фрітце, що поїхав до Болоньї і Мантуї, було виділено 700 гульденів [2, S. 58]. Тільки в 1419 р. новий папа Мартін V видав привілей, яким дозволялося заснувати дві школи, що навчали б дітей „граматиці та іншим вільним мистецтвам” [20]. Це право було остаточно закріплене угодою між капітулом штифту св. Власія і Радою міста від 25 лютого 1420 р. [21].

Однак термін “міські” не означав світського характеру навчання у нових школах. У ряді пунктів угоди 1420 р. спостерігається подібність міських шкіл

до монастирських навчальних закладів. Дисципліни тривіума – граматики, риторика і діалектика – залишилися основними предметами. Вчителі цих шкіл були ченцями бенедиктинського монастиря св. Егідія [22, S. XL]. Відповідно до угоди між штифтом св. Власія і Радою, учні міських шкіл повинні були брати участь у відправі мес, а також у деяких релігійних святах, які проходили в церкві штифту [1, S. 325]. Отже, контроль Церкви поширився і на нові школи.

Угода 1420 р. стосувалася й інших спірних пунктів. В основному з них – про патронат над церквою св. Ульріха – штифт св. Власія поступився правом призначення священика. Однак воно перейшло не до Ради, а до герцога Бернда, який за це передав штифту каплицю Штекленбург [1, S. 323]. В угоді не згадувалися імена претендентів на посаду священика, однак це питання було вирішено на користь штифту – вакантне місце зайняв Йоганн Мунштеде [6, S. 76].

Проте вирішення інших проблем свідчить, що Рада та її союзники також досягли певних успіхів. Перш за все, були скасовані всі відлучення від Церкви, оголошені ще у 1413 р. – магістрати називалися в угоді „достойними, порядними людьми”. Крім того, штифти зобов'язувалися сплачувати місту податок на церковні будівлі (до того церковна нерухомість податком не обкладалася). Не були забуті в угоді і вікарії штифтів, які підтримали в конфлікті не власних каноніків, а Раду: вони мали отримати всі прибутки від виконання служб, які не виплачувалися їм протягом шести з половиною років – від самого початку конфлікту. Деякі спірні питання не були врегульовані навіть тепер: справа із заповітом Дірка Дерінга мала додатково розглядатися Радою і штифтом св. Власія і „бути владнана по-дружньому” [1, S. 325–328]. На думку автора, всі ці заходи не дозволяють оцінити одну сторону винятково як переможця конфлікту, а іншу – як переможену. Для припинення „війни священиків” обом ворогуючим партіям довелося піти на взаємні поступки.

Однак і після підписання угоди окремі її положення стали предметом подальшого розгляду вищих інстанцій. Хінрік Херборді подав апеляцію до папської курії, проте його претензія у 1422 р. була відхилена і попереднє

рішення залишилося в силі. Нових спроб відновити процес Херборді не здійснював [6, S. 81]. Можна припустити, що ця ініціатива була пов'язана з його особистим бажанням здобути місце парафіяльного священика – проте Брауншвейзька Рада аж ніяк не прагнула розпочинати новий етап суперечки, яка вже значно спустошила міську казну. Тож останнє звертання Херборді слід розглядати як приватну справу, а не як продовження загальноміського конфлікту.

За своїми суттю і формами “війна священиків” у Брауншвейзі подібна до низки подібних виступів у ганзейських містах Німеччини того часу [5]. Цей конфлікт виник внаслідок зіткнення інтересів міста і вищої ієрархії Церкви. Проте, на відміну від епохи Реформації, міська Рада боролася не за ліквідацію впливу Римсько-Католицької Церкви на міське життя, а лише за обмеження цього впливу. Заперечувався не авторитет Церкви – місто виступило тільки проти конкретних зловживань окремих її представників. Обидві ворогуючі партії прагнули досягти своїх цілей, використовуючи традиційні для середньовіччя засоби вирішення конфліктів. Діапазон цих засобів був широким: від процесій на міських вулицях до переговорів з папськими представниками і неодноразових письмових звертань особисто до папи римського для вирішення конфлікту – причому останній засіб далеко не одразу зіграв вирішальну роль. Основні підсумки “війни священиків” можна розцінити як компромісні: втративши право призначати до церкви св. Ульріха священика, штифт св. Власія навзамін поширив свій патронат на деякі каплиці; нові школи, хоча і були створені за ініціативою Ради, не уникли контролю з боку духовенства.

Літэратура

1. Bote H. Das Schichtbuch // Die Chroniken der deutschen Städte von 14. bis 16. Jahrhundert. – Göttingen, 1962. – Bd. 16. Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Braunschweig. Bd. 2.
2. Hergemöller B.-U. Der Braunschweiger «Papenkrich» 1413-1420 // Brunswiek 1031 – Braunschweig 1981. Die Stadt Heinrichs des Löwen von den Anfängen bis zur Gegenwart. – Braunschweig, 1982.
3. Dürre H. Geschichte der Stadt Braunschweig im Mittelalter. – Braunschweig, 1861.
4. Kintzinger M. Das Bildungswesen in der Stadt Braunschweig im hohen und späten Mittelalter. – Köln, 1990.
5. Rahn K. Religiöse Bruderschaften in der spätmittelalterlichen Stadt Braunschweig. – Hannover; Braunschweig, 1994.
6. Hergemöller B.-U. “Pfaffenkriege” im spätmittelalterlichen Hanseraum: Quellen und Studien zu Braunschweig, Osnabrück, Lüneburg und Rostock. – Köln–Wien, 1988. – T. 1.
7. Verordnung der Prälaten über die gegenseitigen Rechte und Pflichten der Rektoren // Monumenta Germaniae Paedagogica. – Berlin, 1886. – Bd. 1.
8. Urkundenbuch der Stadt Braunschweig. – Braunschweig, 1873. – Bd. 1.
9. Puhle M. Die Politik der Stadt Braunschweig innerhalb der Sächsischen Städtebundes und der Hanse im späten Mittelalter. – Braunschweig, 1985.
10. Patze H. Bürgertum und Frömmigkeit im mittelalterlichen Braunschweig // Braunschweigisches Jahrbuch. – 1977. – Bd. 58.
11. Hergemöller B.-U. Verfassungsrechtliche Beziehungen zwischen Klerus und Stadt im Spätmittelalterlichen Braunschweig // Rat und Verfassung im mittelalterlichen Braunschweig. – Braunschweig, 1986.
12. Heepe J. Die Organisation der Altarpfründen an den Pfarrkirchen der Stadt Braunschweig im Mittelalter // Jahrbuch des Geschichtsvereins für das Herzogtum Braunschweig. – 1913. – 12. Jg.

13. Bündnis der Kanoniker von St. Blasien // Hergemöller B.-U. "Pfaffenkriege" im spätmittelalterlichen Hanseraum: Quellen und Studien zu Braunschweig, Osnabrück, Lüneburg und Rostock. – Köln–Wien, 1988. – T. 2.
14. Das Pfaffenbuch // Die Chroniken der deutschen Städte von 14. bis 16. Jahrhundert. – Göttingen, 1962. – Bd. 16. Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Braunschweig. Bd. 2.
15. Sack K.-W. Geschichte der Schulen zu Braunschweig. – Braunschweig, 1861.
16. Privilegium des Papstes Johann XXIII // Monumenta Germaniae Paedagogica. – Berlin, 1886. – Bd. 1.
17. Bestätigung des geistlichen Schulmonopols durch das Konzil von Konstanz // Hergemöller B.-U. "Pfaffenkriege" im spätmittelalterlichen Hanseraum: Quellen und Studien zu Braunschweig, Osnabrück, Lüneburg und Rostock. – Köln–Wien, 1988. – T. 2.
18. Achilles H. Die Beziehungen der Stadt Braunschweig zum Reich im ausgehenden Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. – Leipzig, 1913.
19. Kaemmel H. Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange vom Mittelalter zur Neuzeit. – Leipzig, 1882.
20. Privilegium des Papstes Martin V // Monumenta Germaniae Paedagogica. – Berlin, 1886. – Bd. 1.
21. Vergleich zwischen dem Kapitel zu St. Blasien und dem Rat wegen der städtischen Schulen // Monumenta Germaniae Paedagogica. – Berlin, 1886. – Bd. 1.
22. Koldewey F. Überblick über Entwicklung des Schulwesens in der Stadt Braunschweig // Monumenta Germaniae Paedagogica. – Berlin, 1886. – Bd. 1.